

تحول علمی و فرهنگی ایران در عصر علامه مجلسی

احمد مسجدجامعی

تشکیل دولت صفویان در آغاز قرن دهم هجری (۹۰۷ هـ. ق) نقطه عطفی در تاریخ ایران و اسلام به شمار می‌آید. چنان که بسیاری آن را فصل نوینی هم برای ایران و هم برای تشیع دانسته‌اند. برپایی حکومت متمرکز و احیای وحدت ارضی پس از دهها سال حکومت ملوک‌الطوایفی و جدال خاندان‌های محلی، استقرار مذهب رسمی یعنی شیعه اثنی عشری و تأسیس حکومتی مبتنی بر آن به این دوران ویژگی خاصی بخشیده است. اهمیت دوره صفویه برای تاریخ اسلام و ایران نه تنها از نظر سیاسی، نظامی، ارضی و اقتصادی قابل توجه است، بلکه از نظر شکل‌گیری نهایی نظام اجتماعی و فرهنگی جامعه ما نیز اهمیت بسیار دارد.

درحقیقت تاریخ دیرپای این سرزمین پس از گذر از قرن‌ها و پشت سر گذاشتن فراز و فرود بسیار، سرانجام آخرین شکل و شیوه زندگی فرهنگی و فکری خود را در دوران صفویه و براساس استقرار و حاکمیت تشیع اثنی عشری به دست آورد که تا دوران‌های بعد نیز تداوم یافته است. اهمیت بنیادین تاریخ صفویه برای تاریخ چهارصد ساله جامعه ایرانی به حدی است که تحقیقات صفویه‌شناسی همواره یکی از مهم‌ترین شعب تحقیقات فرهنگی و تاریخی دانشمندان داخلی و خارجی را تشکیل می‌دهد.

بایستی توجه داشت، دولت صفویان که از ۹۰۷ تا ۱۱۳۵ هجری عمر کرد نه تنها تحولی مهم در تاریخ و فرهنگ ایران محسوب می‌شود، بلکه در آن دوران که نزدیک به دو قرن و نیم به طول انجامید خود نیز شاهد تحولات قابل توجهی بوده است. آن چنان که شرایط دولت صفوی از آغاز تا پایان، یکسان نبوده است. در حقیقت دولت و دوران صفویان سیری از نظامی‌گری قزلباش‌ها به سوی جامعه‌ای مبتنی بر علم و فرهنگ و حضور دانشمندان و عالمان و نیز جامعه‌ای توسعه یافته از نظر نهادهای فرهنگی و اجتماعی داشته است. بنیادهای ایلی نیروهای نظامی مؤسس دولت صفوی به تدریج جای خود را به مؤسسات شهری پر رونق داد و اهل شمشیر به تدریج جای خود را به اهل قلم و دیوانیان دادند. گرایش‌های صوفی‌مآبانه که ناتوانی خود را در شکل‌دهی به یک دولت مسؤول و مدیر برای جامعه نشان داده بود، به تدریج جای خود را به اجتماعی مبتنی بر هدایت و نظارت علما و فقها سپرد و فقه جعفری پس از قرن‌ها به سر بردن در انزوا و اختفاء فرصت یافت که در اداره امور جامعه ایفای نقش نماید.

عامل اصلی این تحول جمع‌کنندگی از علمای شیعه بودند که از اوآن تأسیس سلسله صفوی در جهت ارشاد و هدایت آن به سوی جامعه‌ای مبتنی بر قوانین اسلامی بدان دست همکاری دادند. علمای بزرگی چون مقدس اردبیلی، محقق کرکی، شیخ بهایی، میرداماد و

دیگران یکی پس از دیگری در جامعه ایران عصر صفوی حضور یافتند. تعداد قابل توجهی از علما که از بحرین، جبل عامل، عراق و یا از نواحی مختلف ایران در عرصه علم و دین عصر صفوی درخشیدند، هر یک سهمی قابل توجه در رونق دینی و فرهنگی آن دوران ایفا نمودند.

نگرشی همه جانبه به ایران عصر صفوی نشان می‌دهد که اوج این دولت شاهد افزایش تعداد علما، نویسندگان، تألیفات علمی، آثار معماری و هنری و به طور کلی شکوفایی علم و ادب، هنر و فرهنگ بوده است. به عنوان نمونه‌هایی از رشد و شکوفایی علمی عصر صفوی کافی است به شیخ بهایی اشاره کنیم که آثار علمی فراوانی از خود به یادگار گذاشت یا ملاصدرا که در عرصه فلسفه و عرفان و کلام سرآمد همگان شد.

در این میان علامه محمدباقر مجلسی نیز جایگاه خاصی از نظر معارف شیعه دارد.

علامه مجلسی در سال ۱۰۲۷ هـ. در اصفهان از خاندانی روحانی برخاست. پدرش، محمدتقی مجلسی که به مجلسی اول یا مجلسی پدر نیز معروف است، خود از علمای بزرگ بود و تألیفاتی چون احیاء الاحادیث فی شرح تهذیب الحدیث، شرح صحیفه سجادیه و حدیقه المتقین فی شرح احکام الدین دارد. عالم بزرگ شیعی محمد باقر مجلسی که به مجلسی دوم نیز مشهور است و تا حدود سال‌های ۱۱۱۰ یا ۱۱۱۱ یا ۱۱۱۵ قمری زندگانی کرد، عمری پر برکت داشت و آثار فراوانی از خود به یادگار گذاشت که از آن جمله‌اند:

حق‌الیقین در علم اصول؛ حلیة المتقین در آداب و سنن؛ حیات القلوب در تاریخ انبیا و ائمه؛ عین الحیات در وعظ و زهد و مذمت دنیا؛ جلاء العیون در ذکر مصائبی که بر شیعیان رفته است؛ زاد المعاد؛ تحفة الزائر؛ مشکوٰۃ الانوار در فضیلت قرآن و آثار متعدد دیگر که از همه مهم‌تر و پرآوازه‌تر دایرة المعارف بزرگ حدیث یعنی بحار الانوار است.

صرف نظر از وسعت و گستردگی فعالیت‌های علمی و تألیفی علامه محمدباقر مجلسی، او مفتی و مجتهد عالیمقامی بوده که هم متشروع و هم عامل و هم مبلغ احکام دین بوده است. او در مقام شیخ الاسلام یا ملاباشی عصر شاه سلیمان و شاه سلطان حسین تلاش و کوشش بسیاری در برپایی جمعه و جماعات و مراسم و مجالس دینی داشت.

از نظر معارف شیعه و اقدامات تحقیقی و تألیفی مجلسی بدون شک او دارای مقام ویژه‌ای در جامعیت حدیث‌شناسی است. همگان او را به عنوان محدثی بزرگ می‌شناسند. اثر بزرگ او در حدیث یعنی بحار الانوار، دایرة المعارف از تاریخ و سیره به شمار می‌آید. او به خوبی توانسته است معارف غنی و گسترده شیعه را که در طول بیش از هزار سال فراهم آمده بود،

جمع‌آوری، تنظیم و تدوین کند و میراث گران‌بهایی را در اختیار نسل‌های پس از خود و محققان و دانش‌پژوهان و علاقمندان و عالمان به احکام دینی و اخبار و سیر انبیا و اولیا بگذارد.

افزون بر فعالیت‌های سترگ مجلسی در عرصه حدیث، ایشان در عرصه اخلاق و احکام نیز آثار متعدد و ذی‌قیمتی از خود به یادگار گذاشته‌اند.

پس از مباحث علمی، فلسفی، کلامی و فقهی سطوح بالای درس و بحث عالمان دین و در شرایطی که جامعه شیعی عصر صفوی گسترش بیشتری می‌یافت، تدوین و تألیف آثاری که دربردارنده احکام و راهنمایی‌های علمی برای مردمان باشد ضرورت یافت. در حقیقت تألیفات علامه مجلسی در زمینه‌های اخلاق و احکام، در جهت گسترش دادن معارف شیعه، در میان عامه مردم و پاسخی به نیازهای عصر خویش جهت هدایت و راهنمایی مردم در عمل به احکام دینی بود. تا آن زمان کمتر اثر تألیفی که دارای چنین جامعیت و گستردگی در تنظیم و تدوین قواعد اخلاقی و احکام علمی زندگی باشد به مانند آثار مجلسی بوجود آمده بود.

آنچه که از مجلسی به میراث به دست ما رسیده است اکنون منبع گران‌بهایی برای فعالیت‌های پژوهشی به شمار می‌آید و امید است که پژوهشگران بتوانند از آن استفاده لازم را ببرند.

در باب علامه مجلسی شاید بیشتر به شأن دینی ایشان پرداخته شده و الحق جایگاه ایشان در این زمینه، مرتبه والایی است، لیکن شأن ملی علامه مجلسی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. علامه مجلسی به نوعی در حوزه وحدت ملی ایران و گسترش زبان و ادب فارسی و رشد و اعتلای فرهنگ عمومی نقش بسیار اساسی داشته است. بنا به اختلافی که در تعداد آثار فارسی علامه مجلسی است حداقل بیش از پنجاه اثر فارسی از وی داریم و این در دوره‌ای است که سبک پرتکلف هند رایج بوده، لیکن بیان علامه به نحوی است که سبک ادبی بعد از مشروطیت را القا می‌کند.

همه عزیزان می‌توانند به خوبی این متن را با آنچه که روال امروز فارسی‌نویسی است مقایسه کنند و شیرینی و روانی متن را در عین بیان مفاهیم عالی و متعالی احساس نمایند.

اولین جنبه‌ای که در حوزه فعالیت‌های مجلسی قابل ذکر است نوعی ارتقاء سطح علمی و کیفی حکومت صفویه است. یعنی از نیروهای قزلباش که اهل شمشیر بودند، اهل علم و اهل فرهنگ و اهل هنر برآمد. از ابتدای حکومت صفویه که یک نظام ایلی و عشیره‌ای به قدرت می‌رسد تا زمانی که اصفهان به یک مرکز حکومتی، فرهنگی، دینی تبدیل می‌شود و بنا به نقل مورخین تعداد نود شهر با حصار و بارو در

حوزه تمدن صفوی به وجود می‌آید راه طولانی وجود داشته، که این راه را علمای آن عصر با تلاش بسیار زیاد طی کرده‌اند. این علماء، علمای جبل عامل، بحرین و علمای عراق بوده‌اند و شاید در رأس همه آنها مجلسی قرار داشت.

برای نخستین بار در آثار مجلسی می‌بینیم که رفتارهای فردی و اجتماعی را به صورت قراردادهای مبتنی بر نقل اقوال و احادیث از قول ائمه بزرگوار شیعه (ع) تبیین می‌کند. البته قبل از آن هم شاید این گونه عملکرد را ما در قابوس‌نامه داشتیم، لیکن محور، محور دیگری بود. علامه با این روش، رفتارهای فردی و اجتماعی را منضبط می‌کند و برای آنها آیین‌نامه می‌نویسد. از آداب ورود به مجلس گرفته تا آداب تجارت، زراعت و... به این ترتیب علامه مجلسی نظام اجتماعی‌ای براساس احادیث و روایات و در زمینه اخلاق عملی بوجود آورد. این قبیل آثار مجلسی در حوزه قانونمند کردن نظام حکومتی است و در حوزه فعالیت‌های ملی مجلسی، محسوب می‌شود و از این زاویه تاکنون مورد مطالعه و توجه قرار نگرفته است.

یک حکومت بوجود می‌آید که این حکومت براساس شاخصه‌های امروز پیشرو بوده، یعنی تراز تجارت و بازرگانی صفویه حتی در اواخر دوره حکومت، مثبت بوده است. کالایی که از حوزه این حکومت خارج می‌شده، به گفته اکثر کسانی که آن دوره را وصف کرده‌اند در ازاء واردات طلا و نقره و مسکوکات بوده و حتی در تجارت با کشورهای انگلیس، هلند، پرتغال و نظایر اینها، این روال حفظ می‌شده و اگر تراز بازرگانی برتر نبوده، حداقل مساوی بوده است و شکل‌گیری این مسئله قطعاً بدون یک پشتوانه فکری و نظری که علامه در طراحی آن بسیار نقش داشته از قومی که وارد این عرصه شده بودند و بعدها اهل این معارف شدند، امکان‌پذیر نبوده است.

جنبه دیگر شخصیت علامه، توجه به مردم و توده‌هاست، یعنی ایشان یک عالم اجتماعی بوده است و علت رویکرد او به فارسی‌نویسی چنان که خودش هم بارها متذکر شده حوزه وسیع مخاطبانی است که با زبان فارسی و علایق فارسی‌قرین و همراه بوده‌اند و اینکه مخاطبان بتوانند بدون واسطه از این آثار استفاده کنند. در تاریخ آمده که حوزه مخاطبین این آثار چگونه گسترش پیدا کرد و چگونه تأثیری پویا برجای گذاشت. در حوزه دایرة المعارف نویسی هم که مبنای بحث ما در شخصیت فراملی مجلسی است این مسئله وجود دارد، یعنی بحار الانوار نه تنها کتابی است که در حوزه تاریخ اسلام و نظایر اینها سخن می‌گوید بلکه حوزه تحقیقات جدید را هم در بر می‌گیرد.